

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД НАЗВАМИ ХВОРОБ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ ЗАКАРПАТТЯ

Анотація. У статті на матеріалі українських говорів Закарпаття подається лексико-семантичний, етимологічний, словотвірний і лінгвогеографічний аналіз лексики народної медицини.

Ключові слова: семантика, етимологія, лексема, лексика народної медицини, українська мова, українські говори Закарпаття.

Дослідження діалектної лексики належить до актуальних проблем сучасного мовознавства. Живе розмовне мовлення дає дуже цінний і багатий матеріал для вивчення історії мови та глибшого розуміння законів її розвитку.

Об'єкт нашого дослідження – лексика народної медицини українських говорів Закарпаття в лексико-семантичному, етимологічному, словотвірному і лінгвогеографічному аспектах.

Українська медична термінологія привертала увагу дослідників народної культури віддавна, але мовознавці довгий час не займалися її ґрунтовним вивченням.

Огляд та бібліографію досліджень у етнографічному аспекті здійснила З.Болтарович [3]. Вивченням медичної лексики в мовознавчому аспекті займалися А.Будилович [4], Б.Кобилянський [9], В.Прокопенко [13], Я.Вакалюк [5], В.Мойсієнко [12], В.Баденкова [1], А.Берестова [2], О.Вікторіна [6], О.Стрижаковська [14], Г.Дидик-Меуш [8] та інші.

Цій лексиці присвячене і наше дослідження. Найрізноманітнішими з лексико-семантичного погляду є назви різних хвороб. Наведемо для прикладу частину з них.

1. Загальна назва для хвороби позначається такими назвами у закарпатських говірках: *хвороба* (*хороба*), *ы, ж.*; *хворота, ы, ж.*; *бол'ачка* (*бол'ачка*), *ы, ж.* рідк. (перев. ст. покол.); *бол'іс'ц'*, *болести, ж.*; *бол'із'н'*, *болезни, ж.*; *бет'уг / бит'ух, га, ч.*, рідк. (перев. ст. покол.); *бет'ужка / бит'ушка, ы, ж.*, рідк. (перев. ст. покол.); *бетег, ги, ж.*; *бетіг, бетег, у, ч.*

Лексема *хвороба* поширена у всіх говірках Закарпатської області, є літературною нормою укр. мови [СУМ, XI, 47], пор. ще укр. діал. *хороба* т.с. [Гр., IV, 410]. Номен *хвороба* поширений у багатьох слов'янських мовах (рос. діал. *хвороба*, біл. *хвароба*, пол. *choroba*, вл. *choroba*, нл. *choroba*, чес. *choroba*, слц. *choroba*, слн. *xoruoba*), походить від псл. **xoroba* т.с. і утворений за допомогою суфікса *-oba* від прикметника **xvorъ*, який виводиться від давнішого **sūoro-* (**sūero-*) 'різати, колоти; наривати, гноїтися'; заміна початкового *s > x* пояс-

нюється, на думку П.Черных, впливом псл. **хуль*, **хульь* (пор. рос. *хилый*) [Черных, II, 336], див. також [ЕСУМ, XI, 168; ЭССЯ, 8, 128].

Номен *хворота* поширений у мараморських (див. ще [Сабадош, 402]), боржавських, ужанських та верховинських говірках і походить від псл. **xvorta* т.с., утвореного за допомогою суфікса *-ota* від **xvorъ* 'хворий' [ЭССЯ, 8, 129].

Лексема *бол'ачка* поширена у мараморських, верховинських, боржавських та ужанських говірках Закарпаття, а також у бойківських [Онишкевич, I, 18], буковинських [СБГ, 36], західнополіських [Аркушин, I, 26] говірках, пор. укр. літ. *болячка* 'невелика рана на шкірі; виразка, опух, чиряк' [СУМ, I, 216]. Назва утворена на власному мовному ґрунті від іменника *біль*, *болю* < псл. **bolъ* т.с. або дієслова *боліти* < псл. **bolēti* т.с. за допомогою суфікса *-ачка* [ЕСУМ, I, 199].

Лексема *бол'іс'ц'* поширена у всіх говірках Закарпатської області (див. ще [Сабадош, 28]), *болість* т.с. як розмовне є літературною нормою укр. мови [СУМ, I, 214]. Поширена також у бойківських [Онишкевич, I, 64], гуцульських [ПіГ, 15] та західнополіських (*болесь* т.с. [Аркушин, I, 26]) говірках. Назва утворена на власному мовному ґрунті від іменника *біль* або дієслова *боліти* за допомогою суфікса *-ість*.

Номен *бет'уг / бит'ух* поширений у мараморських говірках Хустщини (див. також [Сабадош, 24]) та Тячівщини на межі українсько-угорського та українсько-румунського прикордоння, а також у гуцульських говірках з деякими відмінностями – *бетег, ги, бетіг, у* [ГГС, 24; ПіГ, 12]. Слово запозичене від угор. мови, де *beteg, betuh* 'хворий' [ЕСУМ, I, 178].

Назва *бет'ужка / бит'ушка* утворена за допомогою суфікса *-ка* від *бет'уг / бит'ух*.

Г.Дидик-Меуш говорить про ареал поширення слова *бетег / бетюг* в українській мові, посиляючись на рукописні і друковані джерела XVI–XVIII ст., у яких це слово фіксується: «це українсько-угорське та українсько-румунське порубіжжя, здебільшого це українські говірки Мараморощини... Назви *бетег / бетюг* «хвороба, слабість», як і лексеми *квар* «тс.», зафіксовано тільки в Нягівсь-

кому Євангелії – українській неканонічній пам'ятці із Закарпаття» [8, с. 132].

2. У закарпатських говірках для веснянок на обличчі зафіксовані такі назви: *ністр'ігы*, у, ўв, мн.; *ністр'іга*, ы, ж., одн.; *настраги*, гу, мн.; *веснушкы*, шок, ўв, мн.; *ластовин'а*, мн..

Номен *ністр'ігы* поширений у всіх закарпатських говірках (див. ще [Сабадош, 231]), пов'язується етимологічно з псл. **ръстръ* 'рябий', пов'язаним із **prisati*, 'цяткувати, мазати, фарбувати' [ЕСУМ, IV, 360].

Лексема *веснушкы*, вірогідно, запозичено від рос. *веснушки* т.с., яке М. Фасмер виводить від *весна*, тобто 'весняна хвороба' [Фасмер, I, 303].

Лексема *ластовин'а* у досліджуваних говірках з'явилася у післявоєнний період під впливом української літературної мови: пор. укр. літ. *ластовиння* т.с. [СУМ, IV, 452], пор. ще західнополіське *ластовин'н'е* т.с. [Аркушин, II, 278]. Походження цієї назви не зовсім ясне. Л.А. Булаховський пов'язує її з лексемою *ластівка*, яка на його думку, гіпотетично походить від псл. **lasъ* 'темний з білою плямою; плямистий' [ЕСУМ, III, 199].

3. Для хвороби грижі в українських говорах Закарпаття зафіксовані назви: *грыжа*, і, ж.; *хыла*, ы, ж., *кыла*, ы, ж..

Номен *грыжа* є літературною нормою укр. мови: пор. *грыжа* т.с. [СУМ, II, 166], поширений в бойківських говірках [Онишкевич, I, 192]. Із значенням 'журба, турбота' у гуцульських [ГГ, 49] та буковинських [СБГ, 36] говірках. Зустрічається на території Динівців (Україна), Готесті (Молдова), Теткані (Молдова) [ОКДА, IV, 76]. Назва *грыжа* походить від псл. **gryža* < **gryzja*, похідного від **gryzti*. Припущення, що це запозичення від румунської мови, малоімовірно. Румунське *grîjă* 'турбота, страх' вважають запозиченням від болгарської мови [ЕСУМ, I, 594].

Із назвою *хыла* пор. укр. діал. *гила* т.с., подане [СУМ, II, 61]. Лексема *хыла* поширена на території В'ютичів, Лосинця, Конюхова, Гриняви (Україна), Севці (Сербія) [ОКДА, IV, 76]. Діал. *хыла* – результат видозміни первісного *кыла* (< псл. **kyla* т.с.). Діалектна «форма *гила*, що не зберегла свого основного первісного значення, стала підставою до виникнення дальшої форми *гила* внаслідок природного для української мови переходу *x > g*» [ЕСУМ, I, 506].

Назва *кыла* поширена в марамороських (див. також [Сабадош, 142]), верховинських та ужанських говірках; пор. укр. розм. *кыла* т.с. [СУМ, IV, 149]. Походить від псл. **kyla* 'пухлина, наріст' [ЕСУМ, II, 432].

4. На означення апендициту в закарпатських говірках вживаються назви: *сл'іпа кы(и)шка*; *болячкы*, чок, мн. ім.; *сл'іпан'а*, і, ж.; *сл'іпачка*, ы, ж.

Назва *сл'іпа кышка* у формі *сл'іпа кишка* т.с. є літ. нормою укр. мови [СУМ, IX, 363]. За утворен-

ням це іменне словосполучення, у якому прикм. *сл'іпый* має переосмислене значення.

Номен *сл'іпан'а* та *сл'іпачка* поширені в закарпатських говірках, утворилися як універби за допомогою суфіксів *-ан'а* та *-ачка* від *сл'іпа кишка*; пор. [ЕСУМ, V, 304].

5. На означення корости, шкірного захворювання, викликаного кліщем, поширені назви: *короста*, ы, ж., *коростаўка*, ы, ж.; *чєсотка*, ы, ж.; *свербл'ачка*, ы, ж., *шу(й)панка*, ы, ж., *шу(й)паўка*, ы, ж.; *чуханка*, ы, ж., *чухалка*, ы, ж., *чухтанка*, ы, ж.

Назва *короста* т.с. є літературною нормою української мови [СУМ, IV, 298]. Відома і в інших слов'янських мовах: пор. рос. *короста*, біл. *кароста*, пол. *krosta*, чes. *chrasta*, болг. *краса*, мак. *краса*, с.-х. *краса*, слн. *chrasta* 'т.с.' (див. ще [7, с. 14]). Походить від псл. **korsta* 'короста, струп' [ЕСУМ, III, 41].

Лексема *коростаўка* є суфіксальним утворенням від *короста*. У деяких говірках фіксується у словниках також із значенням *зневаж.* 'жін. до *короставець* 'брудний, коростявий чоловік, хлопець' (див. ще [Сабадош, 150]), *зневаж.* 'неохайна жінка' [ПіГ, 84].

Лексема *чєсотка* запозичена від російської мови; пор. рос. *чєсотка* т.с. [РУС, III, 660].

Номен *сверблячка* т.с. є літ. нормою укр. мови [СУМ, IX, 68]. Утворений на власному мовному ґрунті від *свербіти* за допомогою суфікса *-ачка*.

Ряд назв зумовлений тим, що під час цього захворювання у хворого виникає нестерпний свербіж, який змушує його чухатись: *свербл'ачка*; пор. укр. літ. *сверблячка* т.с. [СУМ, IX, 68], утворене на власному мовному ґрунті від дієслова *свербіти* за допомогою суфікса *-ачка*; *шу(й)панка*, *шу(й)паўка* – від діал. *шу(й)пати*; *чуханка*, *чухалка* – від *чухатись* т.с.; *чухтанка* – від дієсл. *чухтатись*. Деякі з них фіксуються у словнику за ред. Б. Грінченка: *сверб'ячка*, *сверблячка* 'т.с.', *чухачка* 'т.с.' [Гр., IV, 105, 479].

6. На позначення холери в закарпатських говірках зафіксовані наступні назви: *корела*, ы, ж.; *хол'ера*, ы, ж.

Лексема *корела* поширена в марамороських (див. також [Сабадош, 150]), боржавських, верховинських, а також частково в ужанських говірках [ДзЛАЗ, № 328]. Очевидно, це запозичення від латинської мови через посередництво угорської; пор. угор. *korela* [10, с. 102]; лат. *cholera* 'холера' походить від гр. *χολέρα* (назва хвороби), утвореного від *χολή*, *χόλος* 'жовч; роздратування, злоба' [ЕСУМ, VI, 194].

Варіант *хол'ера* відрізняється від літературної фонетично; пор. літ. *холера* [СУМ, XI, 113]. На території Полісся лексема поширена зі значенням 'масове поширення якоїсь хвороби' [7, с. 86]. Зважаючи на фонетику слова *хол'ера*, його слід уважати, очевидно, запозиченням від російської мови (рос. *холера* 'т.с.').

7. У закарпатських говірках для жовтяниці зафіксовані такі назви: *жовт'ачка*, *ы, ж.*; *жов'туха*, *ы, ж.*; *позолота*, *ы, ж.*

Лексема *жовт'ачка* поширена у марамороських (див. ще [Сабадош, 85]), боржавських, ужанських та верховинських говірках, її назва зумовлена жовтим кольором шкіри, якого вона набуває при захворюванні [14]. Утворилася за допомогою суфікса *-ачка* від прикм. *жовтий* < псл. **z^bltь* 'жовтий' [ЕСУМ, II, 203].

Назва *жов'туха* т.с. розмовною є в літературній укр. мові [СУМ, II, 542]. Вживається у західнополіських говірках [Аркушин, I, 158]. У говірках Кіровоградщини поширена зі значенням 'запальне захворювання печінки інфекційного характеру' [7, с. 86]. Утворена на власному мовному ґрунті за допомогою суфікса *-уха* від прикм. *жовтий* < псл. **z^bltь* 'жовтий' [ЕСУМ, II, 203].

Номен *позолота* поширений у марамороських (див. також [Сабадош, 247]), боржавських, ужанських та верховинських говірках, а ще в гуцульських говірках із значенням 'позлідка' [ПіГ, 146]; пор. укр. літ. *позолота* 'тонкий шар золота або бронзової фарби, накладений на поверхню чогонебудь' [СУМ, VI, 825]. Очевидно, ця лексема утворена від дієсл. *позоло'тити* за допомогою флексії *-а*. Етимологічно пов'язана з псл. **zolto* [ЕСУМ, II, 276]. Мотивується золотистим, жовтуватим кольором шкіри за цієї хвороби.

Про назви жовтяниці див. ще [11, с. 61].

8. Для черевного тифу, гострої інфекційної хвороби, викликані черевнотифозними бактеріями, що характеризується високою температурою, висипом, у закарпатських говірках зафіксовані такі назви: *тиф*, *а, ч.*, *тифус* / *т'ифус*, *а, ч.*, *дурноха*, *ы, ж.*, *дурначка* (*дурничка*, *дурн'ечка*), *ы, ж.*; *череу'ный тиф*.

Лексема *тиф* поширена у всіх говорах Закарпатської області під впливом української літературної мови [СУМ, X, 129], у якій є запозиченням від новолатинської мови (медичної латині); н.лат. *turhus* 'тиф' [ЕСУМ, V, 576].

Номен *тифус* / *т'ифус* поширений на переважній більшості території Закарпатської області, продовжується в гуцульських, поліських (*т'ихус* 'т.с.') та буковинських говірках [СБГ, 546].

Назва *дурначка* (*дурничка*, *дурн'ечка*) поширена у марамороських (див. ще [Сабадош, 81]) та гуцульських (див. ще [ГГС, 65; ПіГ, 53]) говірках. Утворена на власному мовному ґрунті за допомогою суфікса *-ачка* від прикм. *дурний* < псл. **durъ*, **durъnъ* т.с. [ЕСУМ, II, 147].

Лексема *дурноха* утворена на власному мовному ґрунті за допомогою суфікса *-оха* від прикм. *дурний* [ЕСУМ, II, 147]. Як західноукраїнська ця назва зафіксована у словнику за ред. Б. Грінченка [Гр., I, 458].

Словосполучення *череу'ный тиф* пояснюється тим, що збудником хвороби є бактерії черевного тифу. Про назви черевного тифу див. ще [11, с. 63].

Із проаналізованих назв хвороб частину успадковано від праслов'янської мови: *хвороба*, *хворота*, *грыжа*, *хыла*, *кыла*, *короста*, *ві(й)спа*; запозичено від інших мов: *бет'уг* – від угор.; *ч'есотка* – від рос.; *корела* – від лат. через посеред. угор.; *хол'ера* – від рос.; *тиф*, *тифус* / *т'ифус* – від новолат. Більшість назв утворено на власному українському мовному ґрунті (*бол'ачка*, *бол'іс'т*, *бет'ушка*, *бол'ачкы*, *сл'іпан'а*, *сл'іпачка*, *коростаўка*, *свербл'ачка*, *шу(й)панка*, *шу(й)паўка*, *чуханка*, *чухалка*, *чухтанка*, *жовт'ачка*, *позолота*, *жов'туха*, *дурноха*, *дурначка* (*дурничка*, *дурн'ечка*)). Дві назви є складеними: *сл'іпа кы(и)шка*, *череу'ный тиф*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баденкова В.М. Лексика традиційної народної медицини в українських говорах Інгульсько-Бузького межиріччя: Автореф. дис. канд. філол. наук / В.М. Баденкова. – Запоріжжя, 1999. [Електронний ресурс] – Режим доступу: URL: <http://www.dissert.com.ua/contents/p-2/4191.html>
2. Берестова А.А. До проблеми вивчення народної медичної лексики центрально-східноукраїнських говорів // Вісник Харківського університету. – Серія філологія. – Харків, 2000. – № 491. – С. 302–306.
3. Болтарович З.Є. Народна медицина українців / Відп. Р.Ф. Кирчів. – К., Наук. думка. – 1990. – 233 с.
4. Будилович А. Первобытныя славяне в их языке, быте и понятиях по данным лексикальным / А. Будилович. – К., 1871. – Ч. 1. – 278 с.
5. Вакалюк Я.Ю. Лексика народної медицини українських говорів Прикарпаття: Автореф. дис. канд. філол. наук / Я.Ю. Вакалюк. – Ужгород, 1974. – 18 с.
6. Вікторіна О.М. Лексика народної медицини та лікувальної магії у степових говірках Дніпро-Бузького межиріччя: Автореф. дис. канд. філол. наук / О.М. Вікторіна. – Кіровоград, 2009. – 20 с.
7. Вікторіна О.М. Семантичні особливості номінацій на позначення інфекційних кишкових хвороб (на матеріалі говірок Кіровоградщини) / О.М. Вікторіна // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2007. – № 110. – Т. 1. – С. 86.
8. Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 400 с.
9. Кобилянський В.В. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття // Український діалектологічний збірник. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 72–74.

10. Лизанець – Лизанец П.Н. Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья. Венгерско-украинские межъязыковые связи, 1976. – С. 102
11. Миголинець О.Ф. Лексика на означення інфекційних хвороб в українських закарпатських говірках // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Збірник наукових праць). Випуск 20 / Відп. ред. І.В. Сабадош. – Ужгород, 2015. – С.59–65.
12. Мойсієнко В.М. Номінація в поліській народній медицині та лікувальній магії: Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 1994. – 20 с.
13. Прокопенко В.А. Назви хвороб, способів їх лікування та лікувальних установ у буковинських говорах / В.А. Прокопенко // Матеріали ХІХ наукової конференції. Серія філологічних наук: тези доповідей. – Чернівці, 1963. – С. 6–7.
14. Стрижаковська О.С. Назви хвороб у буковинських говірках: Автореф. дис. канд. філол. наук / О.С. Стрижаковська. – Івано-Франківськ, 2011. – 25 с.

СКРОЧЕННЯ НАЗВ ДжЕРЕЛ

1. Аркушин – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2т. – Луцьк: Вежа, 2000. – 354 с.
2. ГГС – Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. Я.Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
3. Гр. – Словарь української мови / За ред. Б.Д.Грінченка: В 4 т. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
4. ДзЛАЗ – Дзензелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР: У 3 ч. / Й.О. Дзензелівський. – Ужгород, 1958–1993.
5. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / За ред. О.С.Мельничука: В 7 т. – К.: Наук. думка, 1982–2012. – Т. I–VI.
6. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексичний фонд / Под. ред. О.Н.Трубачева. – М., 1974–2011. – Вип.1–37.
7. ОКДА – Общекарпатский диалектологический атлас. – Львов: Институт украиноведения, 1993. – Выпуск 4. – С. 76.
8. Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч. 1–2.
9. ПіГ – Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород, 2005. – 266 с.
10. Русско-украинский словарь: В 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1969. – Т. I–III.
11. Сабадош – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород: Ліра, 2008. – 480 с.
12. СБГ – Словник буковинських говірок / За ред. Н.В.Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
13. Словник медичної термінології [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://medterms.com.ua/publ/medichni_termini_na_literu_zh/zhovtjanicja/8-1-0-820
14. СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI.

Khrystyna Yarema

The observations on the name of the disease in folk medicine in ukrainian speech Transcarpathia

Summary: The article under consideration (based on the material of Ukrainian, Transcarpathian dialects) is dedicated lexical-semantic, etymological, word building and linhvoehorafichnyy analysis in the vocabulary of folk medicine.

Key words: semantics, etymology, lexeme, the vocabulary of folk medicine, the Ukrainian language, speech Ukrainian Transcarpathia

Одержано 05.09.2016 р.